

ЗАХИСТ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ГРОМАДЯН В ЦИВІЛІСТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ В УМОВАХ ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Кармаза О. О.

Постановка проблеми. Одним із критеріїв розвитку суспільства у демократичному напрямку є ставлення суспільства загалом та країни зокрема до прав та свобод людини і громадянина. Відтак, створення на законодавчому рівні ефективного та сучасного механізму забезпечення прав і свобод громадян в умовах дії воєнного стану, воєнної агресії росії проти України вказує на те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека в Україні є найвищою соціальною цінністю. Отже, захист, охорона та відновлення прав і свобод громадян, які постраждали в наслідок військових дій росії на території України, є актуальним напрямом дослідження та зумовленим необхідністю розробки дієвих механізмів забезпечення прав громадян в цивілістичному процесі під час дії воєнного стану та військової агресії росії на території України, які б на даному етапі розвитку України максимально забезпечили б громадянам здійснення і захист їхніх прав в умовах дії військового стану в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Військова агресія росії проти України бере свій початок від анексії Автономної Республіки Крим та окупації територій Донецької та Луганської областей. Натомість широкомасштабне вторгнення росії на територію України відбулося 24 лютого 2022 року. У зв'язку з цим Верховною Радою України прийнято ряд законів¹, а саме: «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях», «Про внесення зміни до розділу XIII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про виконавче провадження», «Про внесення змін до розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо забезпечення сталого функціонування судової влади в період відсутності повноважного складу Вищої ради правосуддя», які регулюють відносини охорони і захисту прав, свобод та інтересів громадян під час збройної агресії росії на території України.

Водночас правові механізми забезпечення прав і свобод громадян, передбачені в цих законах, потребують удосконалення та додаткових наукових досліджень з метою забезпечення оперативного, доступного та повного захисту прав громадян на тимчасово окупованій території України та територіях України, де проводяться бойові дії тощо. Тож окреслені проблеми частково розглядали: К. Гусаров (Особливості провадження у справах про встановлення факту народження або смерті на тимчасово окупованій території України, 2020 р.); О. Іляшко (Реалізація та захист прав жителів тимчасово окупованих територій: проблема легітимації документів, 2019 р.); О. Кармаза (Забезпечення цивільних прав громадян в умовах дії правового режиму на тимчасово окупованій території України: загальнотеоретичні положення нотаріального процесу, 2015 р.); А. Коструба (Механізм захисту права власності на тимчасово окупованій території України: проблемні питання теорії і практики, 2015 р.); Л. Музика (Цивільно-правова політика України в умовах російської агресії, 2016 р.); Г. Луцька (Правове забезпечення охорони та захисту цивільних прав громадян на тимчасово окупованій території України, 2021 р.). Окремо також відмітимо праці Б. Бабіна, О. Буткевич, В. Гуменюка, І. Кресіної, О. Кресіна, Н. Камінської, С. Короеда та інших, які взяли участь в міжнародному експертному круглому столі «Деокупація. Юридичний фронт» 18 березня 2022 року.

Проте комплексного дослідження проблем захисту прав та інтересів громадян в цивілістичному процесі під час дії правового режиму воєнного стану, військової агресії росії на території України не проведено. Це і зумовило написання цієї роботи.

Тож, **метою дослідження** є науково-практичний аналіз особливостей захисту прав і свобод громадян в цивілістичному процесі (судовому процесі, нотаріальному процесі, виконавчому процесі) під час дії правового режиму воєнного стану, військової агресії росії на території України.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку із вторгнення росії на територію України Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64 «Про введення воєнного стану в Україні», затвердженим Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні», в Україні введено воєнний стан з 24 лютого

¹ Всі законодавчі акти України, використані в цьому дослідженні, розміщені на Офіційному вебпорталі парламенту України. *Законодавство України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index>

2022 року, який станом на 21 квітня 2022 року триває. Наслідком введення в Україні воєнного стану стало обмеження конституційних прав громадян, припинення на територіях України, де велися чи ведуться бойові дії (станом на 21 квітня 2022 р.), діяльності державних органів, утворених відповідно до Конституції та законів України, а також існування перешкод у здійсненні та захисті їхніх цивільних прав (наприклад, відчуження права власності на майно, права на судовий захист тощо).

Слід зазначити, що механізм забезпечення прав і свобод людини і громадянина є складним правовим явищем, яке (у вузькому розумінні) охоплює внутрішньодержавні та міжнародні засоби забезпечення прав і свобод. Тобто, з одного боку це внутрішньодержавні нормативно-правові акти України і орієнтовані на їх виконання органи державної влади, органи місцевого самоврядування, з іншого – міжнародні договори, які згідно зі ст. 9 Конституції України є частиною національного законодавства, а також створені на їх основі міжнародні організації, покликані забезпечити реалізацію норм, визнаних державами-учасниками обов'язковими.

Таким чином, продовжуючи розвиток наукових досліджень щодо правової природи та класифікації засобів захисту цивільних прав осіб як правового явища, яке передбачає недопущення порушення прав осіб, а також полягає у здійсненні активних заходів протидії реальному правопорушенню і відновленню прав², зокрема шляхом прийняття законодавчих актів, дійдемо висновку, що Конституція, а також Закони України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції», накази Міністерства юстиції України від 01 квітня 2022 року № 1307/5 та від 11 квітня 2022 року № 1429/5, якими затверджено Перелік адміністративно-територіальних одиниць, в межах яких припиняється доступ користувачів до єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції України, в умовах воєнного стану, а також інші нормативно-правові акти, прийняті на виконання норм Конституції та законів України в умовах військової агресії росії на території України, є внутрішньодержавними правовими засобами, на підставі та у порядку яких, зокрема органи державної влади, а також нотаріуси, здійснюють процесуальні дії щодо забезпечення прав та свобод громадян в Україні.

Разом з тим, ст. 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на

тимчасово окупованій території України» передбачено, що нормативно-правові акти, прийняті органами чи особами створеними, обраними або призначеними у порядку, не передбаченому законами України, незаконні. Тобто, нормативно-правові акти органів АРК, направлені на врегулювання відносин у нотаріальному процесі жителів АРК, прийняті з порушенням норм Конституції та законів України, не створюють юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з їх недійсністю.

Відповідно до міжнародних договорів України, а також внутрішнього законодавства України, внутрішньо переміщеним громадянам України та громадянам, які проживають на тимчасово окупованій території, гарантується дотримання їхніх цивільних прав та свобод, передбачених Конституцією та законами України. Однак забезпечення прав і свобод таких громадян є складним соціально-правовим явищем, яке охоплює внутрішньодержавні та міжнародні засоби забезпечення, відповідно до яких встановлюється спеціальний порядок їх забезпечення (захисту, охорони та відновлення) в цивілістичному процесі.

Міжнародна організація міграції звернула увагу на те, що в Україні 6,5 мільйонів внутрішньо переміщених осіб; понад 3 мільйони людей залишили територію України³. Інформацію про громадян України, які вимушено покинули територію України після активних бойових дій росії на території України, підтверджено також Ф.Гранді, Верховним комісаром ООН у справах біженців⁴. Відтак, в країнах Європи правових захист громадян України відбувається на підставі законодавства ЄС, Рішення Ради ЄС про її активацію для українців від 4 березня 2022 року №2022/382 тощо, що вказує на підтримку політики України проти держави-агресора – росії, яка, порушуючи норми міжнародного права, здійснює воєнні дії на території України.

Відмітимо, що термін «цивілістичний процес» не використовується в законодавстві України. На доктринальному рівні він відомий, однак мало досліджений (див., наприклад, праці Коросєда С., Кучер Т., Кармази О., Фурси С.Я тощо). Узагальнивши наукові праці, дійдемо висновку, що цивілістичний процес охоплює судову та позасудову форми захисту прав та інтересів фізичних та юридичних осіб. Концепція захисту прав у цивілістичному процесу включає декілька самостійних юридичних процесів, а також альтернативні процеси (процес медіації, третейський процес, арбітраж). Призначення

² Кармаза О. О. Концепції охорони та захисту житлових прав в Україні: матеріальний та процесуальний аспекти: монографія. Миронівка : Видавництво ПрАТ «Миронівська друкарня», 2013. С. 142-143, 153.

³ Новини. 18 березня 2022 р. В Україні вже 6,5 мільйонів переміщених осіб. <https://www.dw.com/uk/%D0%B2-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96-%D0%B2%D0%B6%D0%B5-65-%D0%BC%D1%96%D0%B%D1%8C%D0%B9%D0%BE%D0%BD%D1%96%D0%B2-%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BC%D1%96%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%85-%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1/a-61180611>

⁴ <https://twitter.com/FilippoGrandi/status/150375629047610163?ext=HHwWgMCyqaCYtd4pAAAA>

цивільстичного процесу – гармонізація суспільних правовідносин у сфері приватного права, сприяння реформуванню процесуального законодавства з урахуванням принципу свободи вибору форми захисту прав та спрощення процедури розгляду справ в позасудових формах захисту прав громадян та юридичних осіб. Цивільстичний процес, об'єднуючи самостійні форми захисту прав осіб, спонукає приватне право та процес працювати як єдина злагоджена система, знімаючи та попереджуючи конфлікти, та перебуває у раціональному розвитку⁵.

На нашу думку, охорону та захист прав у цивільстичному процесі під час дії правового режиму воєнного стану слід розглядати як процесуальну діяльність щодо захисту та відновлення прав, свобод та інтересів громадян та юридичних осіб, яка здійснюється уповноваженим законом органом чи особою у порядку, в спосіб та в межах, визначених Конституцією та законами України. Отже, охорона та захист прав у нотаріальному процесі здійснюється на підставі та у порядку, визначеному Законом «Про нотаріат», у виконавчому процесі – Законом «Про виконавче провадження», у цивільному процесі – Цивільним процесуальним кодексом України, у господарському процесі – Господарським процесуальним кодексом України, у процесі медіації – Законом «Про медіацію», у третейському суді – Законом «Про третейські суди» тощо. Разом з тим, механізм забезпечення прав у цивільстичному процесі має особливості, визначені Конституцією та Законом України «Про правовий режим воєнного стану».

Комплексно розглянемо особливості захисту прав та інтересів громадян в цивільстичному процесі під час дії правового режиму воєнного стану, військової агресії росії на території України на прикладі нотаріального процесу.

Здійснивши науково-практичний аналіз законодавства України у сфері забезпечення безспірних прав у нотаріальному процесі внутрішньо переміщених громадян України, а також громадян, які проживають на тимчасово окупованій території, пропонуємо ввести в науковий обіг нове поняття «нотаріальне провадження, обтяжене елементом, пов'язаним із правовим режимом тимчасово окупованої території України» та «нотаріальне провадження, обтяжене елементом, пов'язаним із дією правового режиму воєнного стану» як здійснення нотаріусом у межах повноважень, у порядку та в спосіб, передбачені національним законодавством України загалом та чинними міжнародними договорами України зокрема, процесуально-правових дій, спрямованих на забезпечення безспірних прав вну-

трішньо переміщених громадян України з тимчасово окупованої території України, а також громадян, які проживають на тимчасово окупованій території, чи інших осіб, права яких гарантуються спеціальним законом, зокрема законами України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», «Про правовий режим воєнного стану». Відтак, таким елементом є ознака, яка характеризує суспільні відносини, що регулюються, зокрема законами України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», «Про правовий режим воєнного стану» та виявляється в одній або кількох з таких форм: у формі суб'єкта (хоча б один суб'єкт відносин є громадянином України, який проживає на тимчасово окупованій території України, чи є внутрішньо переміщеним громадянином України); у формі об'єкта (об'єкт відносин розташований на тимчасово окупованій території України чи території України, де проводяться активні бойові дії); у формі юридичного факту, який створює, змінює або припиняє відносини, мав чи має місце на тимчасово окупованій території України, чи території України, де проводяться активні бойові дії. При цьому, елемент може існувати в одиничній (суб'єкт, об'єкт, юридичний факт) чи змішаній (декілька суб'єктів, юридичний факт та об'єкт, суб'єкт та об'єкт тощо) формах.

На практиці відкриття нотаріального провадження в Україні переважно відбувається шляхом звернення до нотаріуса заінтересованих осіб, як-от: громадян України, які проживають на території окупованої території, та які виявили бажання звернутися до нотаріуса для посвідчення, наприклад, договору купівлі-продажу автомобіля. У такому разі громадяни є суб'єктами (учасниками) нотаріального провадження, які мають ряд прав та обов'язків, встановлених законами України, зокрема, Законами України «Про нотаріат», «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», Цивільним кодексом України тощо.

Нагадаємо, що в теорії нотаріального процесу науковцями виділяються декілька стадій нотаріального провадження, а саме: відкриття нотаріального провадження, підготовка до його вчинення, посвідчення нотаріального акта та його видача або відмова від вчинення провадження залежно від встановленого фактичного складу, а також електронна реєстрація речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, у випадках, встановлених законом⁶. Відтак, кожна із стадій нотаріального провадження має особливості, встановлені законом.

⁵ Кармаза О.О. Поняття та зміст цивільстичного юридичного процесу. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ, 2017. № 3(15). С. 146-152.

⁶ Теорія нотаріального процесу: Науково-практичний посібник. За заг. ред. С. Я. Фурси. К.: Алерта; Центр учбової літератури, 2012. С. 360.

Так, перша стадія нотаріального провадження є фактично фіксацією звернення до нотаріуса заінтересованої особи з вимогою вчинити нотаріальні дії, визначені національним законодавством України, як-от: посвідчити договір купівлі-продажу житла, право на яке зареєстроване в Україні. Однак, зважаючи на те, що АРК відповідно до Закону «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» є тимчасово окупованою територією України, на якій поширюється особливий правовий режим вчинення правочинів, а також реалізації інших прав і свобод людини і громадянина, місцем відкриття нотаріального провадження може бути тільки територія України, яка не визнана окупованою, та на якій не проводиться антитерористична операція.

Для довідки. За Законом «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» тимчасово окупована територія України є невід'ємною частиною території України, на яку поширюється дія Конституції та законів України та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. За ст. 3 цього Закону тимчасово окупованою територією визначається: 1) сухопутна територія Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, внутрішні води України цих територій; 2) внутрішні морські води і територіальне море України навколо Кримського півострова, територія виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилеглого до узбережжя континентального шельфу України, на які поширюється юрисдикція органів державної влади України відповідно до норм міжнародного права, Конституції та законів України; 3) інша сухопутна територія України, внутрішні морські води і територіальне море України, визнані в умовах воєнного стану тимчасово окупованими рішенням Ради національної безпеки і оборони України, введеним у дію указом Президента України; 4) надра під територіями, зазначеними у пунктах 1, 2 і 3 цієї частини, і повітряний простір над цими територіями.

Також зазначимо, що відповідно до ст. 9 Закону «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» будь-які органи, їх посадові та службові особи на тимчасово окупованій території та їх діяльність вважаються незаконними, якщо ці органи або особи створені, обрані чи призначені у порядку, не передбаченому законом України. Будь-який акт (рішення, документ), виданий такими органами та/або особами, є недійсним і не створює правових наслідків. Отже, нормативно-правові акти органів АРК, направлені на врегулювання нотаріально процесуальних відносин, чи нотаріальні акти, видані з порушенням норм Конституції та законів Укра-

їни, не створюють юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з їх недійсністю. Також слід брати до уваги вимоги ст. 11 цього Закону, за якими на тимчасово окупованій території будь-який правочин щодо нерухомого майна, вчинений з порушенням вимог законів України, вважається недійсним з моменту вчинення і не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю.

Таким чином, громадяни, обравши модель реалізації цивільних безспірних прав у нотаріальному процесі, мають право на підставі, в спосіб та в порядку, встановленому законами України, реалізувати свої права за межами тимчасово окупованої території України шляхом звернення до нотаріуса України чи у випадках, встановлених законом, відповідного державного органу України, місце розташування якого, визначається на підставі ст. ст. 11, 17 Закону «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України».

Так, ст. 11 Закону передбачено, що набуття та припинення права власності на нерухоме майно, яке знаходиться на тимчасово окупованій території, здійснюється відповідно до законодавства України за межами тимчасово окупованої території. Крім того, згідно зі ст. ст. 11 та 17 цього Закону місце розташування державних органів, утворених відповідно до Конституції та законів України, зокрема і нотаріусів, які вчиняли нотаріальні дії на території АРК, визначається Кабінетом Міністрів України. Крім того, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 226 «Питання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, яке розташоване на тимчасово окупованій території» державна реєстрація речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, внесення змін до записів Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, ведення реєстраційних та облікових справ, вчинення інших реєстраційних дій щодо нерухомого майна, розташованого в межах території АРК та міста Севастополя, здійснюють органи державної реєстрації прав Херсонської та Запорізької областей відповідно до законодавства України у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно.

Відтак, місцем відкриття нотаріального провадження, обтяженого елементом, пов'язаним із правовим режимом тимчасово окупованої території України та правовим режимом дії воєнного стану, є територія України, на якій не відбуваються бойові дії, та яка не є окупованою територією України. Тобто, нотаріальні дії можуть вчинятися будь-яким нотаріусом на території України, за винятком обмежень у праві вчинення нотаріальних дій, установлених Законом України «Про нотаріат», та з урахуванням вимог ст. 11, 17 Закону «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» тощо.

Слід також зазначити, що відповідно до ст. ст. 8, 20 Закону «Про правовий режим воєнного стану» допускається обмеження конституційних прав і свобод громадян, визначених Конституцією, крім прав і свобод людини і громадянина, передбачених частиною другою ст. 64 Конституції України. Тож, наприклад, в нотаріальному процесі під час дії правового режиму воєнного стану можливі обмеження щодо розпорядження майном, яке належить особі на праві приватної власності (ст. 41 Конституції). Це підтверджується, наказами Міністерства юстиції України від 01 квітня 2022 року № 1307/5 та від 11 квітня 2022 року № 1429/5, якими затверджено Перелік адміністративно-територіальних одиниць, в межах яких припиняється доступ користувачів до єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції України, в умовах воєнного стану.

Разом з тим, в умовах воєнної агресії росії на території України нотаріуси забезпечують безперервне здійснення захисту прав та свобод громадян в нотаріальному процесі з урахуванням норм Конституції та законів України «Про правовий режим воєнного стану» і «Про нотаріат», а також інших законодавчих актів України.

На нашу думку, забезпечення охорони та захисту прав нотаріусами в нотаріальному процесі, доцільно поділяти на декілька груп (регіонів), а саме, охорона та захист прав в нотаріальному процесі: 1) на території України, де діє правовий режим тимчасово окупованих територій (АР Крим) (нотаріальні процесуальні дії вчиняються відповідно до законів «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» та «Про нотаріат»); 2) на території України, де відбуваються бойові дії (наприклад, Харківська, Донецька, Луганська області) (нотаріальні процесуальні дії не вчиняються); 3) територія України, де були, але припинилися бойові дії (Київська, Чернігівська, Сумська області) (нотаріуси відновлюють роботу та вчиняють процесуальні дії); 4) територія України, де не було активних бойових дій (Чернівецька, Львівська, Волинська області) (нотаріуси діють у звичайному режимі).

Аналіз норм Закону «Про нотаріат» засвідчив, що нотаріуси можуть здійснювати й інші нотаріальні процесуальні дії, визначені цим Законом. Тож, відповідно до Порядку подання інформаційного повідомлення про нерухоме майно, пошкоджене та знищене внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією російської федерації, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 26 березня 2022 р. № 380, нотаріус має право заповнювати та подавати на Порталі «Дія» повідомлення від громадян України (їх представників) – власників пошкодженого або знищеного нерухомого майна внаслідок бойо-

вих дій, спричинених військовою агресією росії, з моменту введення воєнного стану Указом Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64, квартир, інших житлових приміщень у будівлі, приватних житлових будинків, садових та дачних будинків.

Нині в нотаріальному процесі актуальним є питання про відновлення втрачених або зіпсованих нотаріальних документів, зокрема, таких як заповіт, договір (дарування, купівлі-продажу, міни тощо), свідоцтво (про право на спадщину), довіреність тощо.

Слід також звернути увагу на те, що суспільні відносини, які виникли під час дії на території України правового режиму воєнного стану, потребують оновленого правового регулювання, яке б відповідало їх розвитку та сприяло швидкому регулюванню. Зокрема, мова йде про вчинення низки нотаріальних дій в електронному формі із застосуванням режиму відеоконференції, запровадження електронних нотаріальних актів та електронних цивільних договорів, введення усних заповітів тощо.

Також наголосимо на тому, що згідно із нормами Конституції, Законів «Про правовий режим воєнного стану», «Про нотаріат», Указу Президента України від 24 лютого 2022 року «Про введення воєнного стану в Україні», затвердженого законом, внесено зміни до законодавства у сфері вчинення нотаріальних дій, а саме, наприклад, до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженому наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 року № 296/5, якими врегульовано відносини у сфері спадкування.

Так, зокрема, цим Порядком передбачено, що в умовах воєнного або надзвичайного стану за відсутності доступу до Спадкового реєстру нотаріальне посвідчення заповіту, внесення змін до нього та його скасування здійснюються без використання цього реєстру з подальшим внесенням до нього відповідних відомостей протягом п'яти робочих днів з дня відновлення такого доступу. В умовах воєнного або надзвичайного стану спадкова справа заводиться за зверненням заявника будь-яким нотаріусом України, незалежно від місця відкриття спадщини. В умовах воєнного або надзвичайного стану за відсутності доступу до Спадкового реєстру нотаріус заводить спадкову справу без використання цього реєстру та перевіряє наявність заведеної спадкової справи, спадкового договору, заповіту протягом п'яти робочих днів з дня відновлення такого доступу. Якщо за результатами перевірки відомостей Спадкового реєстру встановлено наявність раніше заведеної спадкової справи, заведена без використання Спадкового реєстру спадкова справа передається до нотаріуса, яким раніше заведено спадкову справу, в порядку, передбаченому підпунктом 2.7 цього пункту. Якщо наявність такої справи не встановлено, здійснюється реєстрація спадко-

вої справи в Спадковому реєстрі. Забороняється видача свідоцтва про право на спадщину у спадковій справі, заведеной без використання Спадкового реєстру, до її реєстрації у Спадковому реєстрі.

Таким чином держава забезпечує громадянам захист та охорону їх прав в нотаріальному процесі та безперервність нотаріальних проваджень в умовах дії правового режиму воєнного стану. Як в теорії нотаріального процесу, так і в практичній діяльності, цікавість викликають новели українського законодавства щодо визначення місця відкриття спадщини, за яким нотаріусом заводиться спадкова справа. У зв'язку з цим нами зверталася увага на те, що при прийнятті Закону «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» поза межами його дії залишилося ряд питань, пов'язаних із спадкуванням⁷, однак зміни, які внесено до цього Закону щодо місця відкриття спадщини, є дискусійними.

Особливість наступної стадії нотаріального провадження – підготовка до вчинення нотаріального провадження полягає в з'ясуванні об'єктивних та суб'єктивних умов вчинення провадження. Ми погоджуємося із С. Фурсою та Є. Фурсою, що об'єктивними умовами вчинення нотаріального провадження є: належність правового питання до компетенції нотаріуса, відсутність заборон на вчинення нотаріальної дії, відповідність провадження нормам закону та чинного міжнародного договору України, наявність юридичних фактів, які визначають право особи на вчинення нотаріального провадження тощо. Суб'єктивними умовами вчинення провадження є: необхідність оплати за вчинення нотаріального провадження, а також сплата платежів та зборів, визначених законом, надання нотаріусу документів, які відповідають вимогам закону, підтвердження особи, яка звернулася за вчиненням нотаріальних дій тощо⁸.

Тобто, на цій стадії нотаріального провадження нотаріус на підставі всебічного, повного, об'єктивного та безпосереднього дослідження наявних у нотаріальній справі матеріалів аналізує правову ситуацію (суспільні відносини) з точки зору наявності в ній елементу, пов'язаного із дією на тимчасово окупованій території України спеціального правового режиму, або виникнення такого елементу в майбутньому, або дією на території України воєнного стану та приймає рішення про подальший рух нотаріальної справи, а саме: здійснення наступних нотаріальних процесуальних дій чи відкладення, зупинення або відмову у вчиненні

провадження. Зауважимо, що нотаріус користується даними, які надають учасники нотаріального провадження щодо їх правового статусу, місця проживання, місця знаходження майна та його правового режиму, а також мети та наслідків, які хочуть досягнути заінтересовані особи.

Суб'єктом нотаріального провадження, обтяженого елементом, пов'язаним із правовим режимом тимчасово окупованої території України чи правовим режимом воєнного стану, може бути: громадянин України, який проживає на тимчасово окупованій території України; громадянин України, який покинув своє місце проживання у зв'язку із тимчасовою окупацією території України чи активними бойовими діями на території України (внутрішньо переміщена особа); іноземець чи особа без громадянства, які постійно чи тимчасово проживають на тимчасово окупованій території України чи території України, де відбуваються чи були активні бойові дії; інші особи, правовий статус яких має особливості, встановлені Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України».

Кваліфікація нотаріусом особи, яка бере участь у провадженні на території України як сторона або як інша зацікавлена особа, здійснюється відповідно до права України, а саме: законів України «Про нотаріат», «Про міжнародне приватне право», «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», а також Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України тощо.

Обов'язок довести факт наявності іноземного громадянства та законності перебування в Україні, а також факт внутрішнього переміщення з тимчасово окупованої території України чи місця проживання на тимчасово окупованій території, покладається на особу-заявника. Встановлення особи, означає встановлення факту його особистого звернення до нотаріуса для вчинення нотаріального провадження під власним іменем. Згідно зі ст. 43 Закону «Про нотаріат» встановлення особи здійснюється за паспортом громадянина України або за іншими документами, які унеможливають виникнення будь-яких сумнівів щодо особи громадянина, який звернувся за вчиненням нотаріальної дії (паспорт громадянина України, паспорт громадянина України для виїзду за кордон, дипломатичний чи службовий паспорт, посвідчення особи моряка, посвідчення члена екіпажу, посвідка на проживання особи, яка мешкає в Україні, національний паспорт іноземця або документ, що його замінює, посвідчення інваліда чи учасника Великої Вітчизняної війни, посвідчення, видане за місцем роботи фізичної особи).

⁷ Кармаза О.О. До питання про забезпечення прав на житло на тимчасово окупованій території України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 30. Т. 1. С. 129–133.

⁸ Теорія нотаріального процесу: Науково-практичний посібник. За заг. ред. С. Я. Фурси. К.: Алерта; Центр учбової літератури, 2012. С. 362–363.

Разом з тим, відповідно до ст. 5 Закону «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» примусове автоматичне набуття громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території, громадянства росії не визнається Україною та не є підставою для втрати громадянства України. Крім того, згідно зі ст. 9 цього Закону документ, виданий органами або особами, які створені, обрані чи призначені, у порядку не передбаченому законом України, є недійсним і не створює правових наслідків. Тобто, паспорт громадянина Російської Федерації, виданий незаконними органами на тимчасово окупованій території України, громадянам, які проживають на цій території України, є недійсним і не може прийматися нотаріусами для вчинення нотаріальних дій.

Слід зазначити і те, що за законами «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» та «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» факт внутрішнього переміщення особи з тимчасово окупованої території України повинен підтверджуватися довідкою про взяття її на облік. Таким чином, нотаріусу надаються документи, які повинні бути безспірними, офіційними та відповідати вимогам ст. 47 Закону «Про нотаріат». Відповідність документу вимогам закону означає те, що документ за змістом і формою не суперечить вимогам законів України, а також моральним засадам суспільства, дотримано процесуальний порядок його видачі, документ не містить відомостей, що принижують честь, гідність та ділову репутацію фізичної особи тощо. Так, договір купівлі-продажу житла, розташованого в АРК, посвідчений нотаріусом росії, не створює жодних правових наслідків для осіб, яких цей документ стосується, оскільки відповідно до ст. 11 Закону «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» на тимчасово окупованій території будь-який правочин щодо нерухомого майна, вчинений з порушенням вимог цього Закону, інших законів України, вважається недійсним з моменту вчинення і не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю.

Отже, нотаріус повинен оцінити надані особою документи щодо їх відповідності вимогам законодавства України; у випадку сумніву – з'ясувати достовірність їх змісту в порядку, встановленому, наприклад Законом «Про міжнародне приватне право», якщо інше не передбачено законом України. Крім того, нотаріус згідно зі ст. 46 Закону «Про нотаріат» має право витребувати від осіб, які звернулися до нього, відомості та документи, необхідні для вчинення відповідного нотаріального провадження, встановивши строк для їхньої подачі. За загальним правилом та відповідно до глави 7 розділу I Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України цей

строк не може перевищувати одного місяця. На нашу думку, встановлення строку повинно відбуватися із дотриманням принципу «розумності строку», який враховує: складність нотаріальної справи, важливості нотаріального провадження, наявності іноземного елементу у відносинах тощо.

Тобто, перевіривши на стадії підготовки до вчинення нотаріальних дій об'єктивні та суб'єктивні умови, на підставі об'єктивного, повного і всебічного дослідження матеріалів нотаріальної справи нотаріус оформляє, наприклад, договір купівлі-продажу автомобіля на спеціальному бланку, сторони чи їх представники підписують цей договір, нотаріус вчиняє посвідчувальний напис, реєструє нотаріальний акт у паперових і електронних реєстрах, видає оригінал нотаріального акту, тобто нотаріус безпосередньо вчиняє нотаріальні дії або вмотивовано відмовляє у їх вчиненні.

Що стосується цивільного процесу, то зазначимо лише ті особливості законодавства України у сфері цивільного процесу, які були прийняті у зв'язку із введенням воєнного стану на підставі Указу Президента України від 24 лютого 2022 року № 64 «Про введення воєнного стану в Україні», затвердженого Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні».

Отже, в умовах збройної агресії росії проти України органи судової влади діють виключно в межах повноважень та в спосіб, визначені Конституцією та законами (ст. 12² Закону України «Про правовий режим воєнного стану»). Відтак захист та охорона прав в цивільному процесі здійснюється на підставі та в спосіб, визначені Конституцією, Законом України «Про правовий режим воєнного стану», Цивільним процесуальним кодексом України тощо.

Проаналізувавши ці та інші норми законодавства через призму ст. 26 Закону «Про правовий режим воєнного стану», дійдемо висновку, що здійснення цивільного судочинства в Україні в умовах дії правового режиму воєнного стану має особливості: розгляд і вирішення цивільних справ на території України, на якій введено воєнний стан, здійснюється лише судами, створеними відповідно до Конституції України; скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства заборонено; у разі неможливості здійснювати правосуддя судами, які діють на території, на якій введено воєнний стан, законами може бути змінена територіальна підсудність судових справ, що розглядаються в цих судах, або в установленому законом порядку змінено місцезнаходження судів; створення надзвичайних та особливих судів не допускається; судочинство здійснюється із дотриманням завдань та принципів цивільного судочинства; теоретична модель здійснення судочинства залишається незмінна, тобто та, яка визначена ЦПК; право на звернення до суду за захистом гарантується;

цивільні справи розглядаються в порядку спрощеного, наказного чи позовного провадження, визначеному ЦПК України; рішення суду обов'язкові до виконання тощо.

Так, наприклад, відповідно до частини сьомої ст. 147 Закону «Про судоустрій і статус суддів» з підстав та умов, визначених у цій частині статті Закону (у зв'язку з військовими діями...), допускається зміна територіальної підсудності цивільних справ, що розглядаються судами. Відтак за рішенням Вищої ради правосуддя, що ухвалюється за поданням Голови Верховного Суду, чи за розпорядженням Голови Верховного Суду відбувається передача усіх справ, які перебували на розгляді суду, територіальна підсудність якого змінюється. Наприклад, див. розпорядження Голови Верховного Суду від 25 березня 2022 року № 14/0/9-22 «Про зміну територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану (окремі суди Сумської, Харківської областей)», від 12 березня 2022 року № 5/0/9-22 «Про зміну територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану (окремі суди Запорізької області)» тощо.

Слід також зазначити, що Голова Верховного Суду В.Князєв 15 квітня 2022 року на «Українському радіо» звернув увагу на те, що нині «приблизно 40 судів знаходиться на деокупованій території Київської, Чернігівської, Сумської областей. Це ті суди, правосуддя в яких було зупинено. Наразі здійснюються заходи для відновлення правосуддя в цих місцевостях»⁹. Отже, відбувається забезпечення безперервності здійснення правосуддя в умовах дії правового режиму воєнного стану та збройної агресії росії на територію України.

Проаналізувавши дію правового режиму воєнного стану на території України в частині зміни територіальної підсудності цивільних справ (станом на 20 квітня 2022 р.), відмітимо, що умовно територію України можливо поділити на декілька типів (регіонів): 1) територія України, де діє правовий режим тимчасово окупованих територій (Автономна Республіка Крим); 2) територія України, де відбуваються бойові дії (Харківська, Донецька, Луганська, Херсонська області); 3) територія України, де були, але припинилися бойові дії (Київська, Чернігівська, Сумська області); 4) територія України, де не було активних бойових дій (Чернівецька, Львівська, Волинська області). Відтак, в першому випадку правосуддя здійснюється у порядку, визначеному ЦПК, та з дотриманням законів України «Про правовий режим воєнного стану» та «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»; в другому випадку правосуддя нині здійснювати не можливо, тож цивільні справи передано в суди на безпечних

територіях; в третьому випадку відбувається «відновлення» правосуддя; в четвертому випадку суди працюють у звичайному режимі.

Що стосується новел законодавства виконавчого процесу, який може бути логічним продовженням цивільного процесу, а відтак заключним самостійним процесом в цивілістичному процесі, зазначимо, що 15 березня 2022 року парламентом України прийнято Закон «Про внесення зміни до розділу XIII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про виконавче провадження», за яким до набрання чинності законом щодо врегулювання відносин за участю осіб, пов'язаних з державою-агресором, зупиняється вчинення виконавчих дій, забороняється заміна стягувачів у виконавчих діях, стягувачами за якими є росія або такі особи: громадяни росії; юридичні особи, створені та зареєстровані відповідно до законодавства росії; юридичні особи, створені та зареєстровані відповідно до законодавства, відмінного від законодавства України, серед кінцевих бенефіціарних власників, членів або учасників (акціонерів) яких є росія, громадянин росії або юридична особа, створена та зареєстрована відповідно до законодавства росії. Зазначене обмеження не застосовується до громадян росії, які проживають на території України на законних підставах, та юридичних осіб, створених та зареєстрованих відповідно до закону України, кінцевим бенефіціарним власником, членом або учасником (акціонером) яких є виключно громадяни росії, які проживають на території України на законних підставах, або виключно громадяни України та громадяни росії, які проживають на території України на законних підставах.

Також цим Законом передбачено, що тимчасово, на період до припинення або скасування воєнного стану на території України: фізичні особи можуть здійснювати видаткові операції з рахунків, на кошти яких накладено арешт органами державної виконавчої служби, приватними виконавцями, без урахування такого арешту за умови, якщо сума стягнення за виконавчим документом не перевищує 100 тисяч гривень; юридичні особи – боржники можуть здійснювати видаткові операції з рахунків, на кошти яких накладено арешт органами державної виконавчої служби, приватними виконавцями, виключно для виплати заробітної плати в розмірі не більше п'яти мінімальних розмірів заробітної плати в місяць на одного працівника такої юридичної особи, а також сплати податків, зборів та єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування; припиняється звернення стягнення на заробітну плату, пенсію, стипендію та інший дохід боржника (крім рішень про стягнення аліментів та рішень, боржниками за якими є громадяни Російської Федерації); визначені цим Законом строки

⁹ Верховний Суд. Судова влада України. Офіційний сайт. <https://supreme.court.gov.ua/supreme/>

перериваються та встановлюються з дня припинення або скасування воєнного стану.

Забороняється відкриття виконавчих проваджень та вжиття заходів примусового виконання рішень на території адміністративно-територіальних одиниць, які тимчасово окуповані внаслідок військової агресії Російської Федерації, у період такої окупації.

Отже, закони, прийняті у зв'язку із дією Указу Президента України від 24 лютого 2022 року № 64 «Про введення воєнного стану в Україні», затвердженого Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні», вказують реалізацію норм ст. 3 Конституції України, за якими людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Висновок

Пропонуємо використовувати поняття «цивільний процес» як узагальнюючу правову категорію, що об'єднує самостійні цивільні юридичні

процеси (нотаріальний, цивільний, господарський, виконавчий), а також альтернативні недержавні форми захисту осіб (медіацію, переговори, третейський розгляд, арбітраж), що мають процесуальний характер, та які пов'язані спільною метою – забезпечення охорони, захисту та відновлення прав громадян та юридичних осіб.

З метою забезпечення безперервності здійснення охорони та захисту прав та свобод в цивілістичному процесі гарантіями забезпечення прав громадян в умовах дії правового режиму воєнного стану є вдосконалення законодавчих норм, зокрема, розширення процесуальних можливостей суддів, нотаріусів, виконавців, інших органів державної влади за допомогою норм законодавства. Разом з тим, в умовах воєнної агресії росії на території України та дії правового режиму воєнного стану захист прав та свобод громадян в цивілістичному процесі здійснюється з урахуванням норм Конституції та законів України «Про правовий режим воєнного стану», «Про нотаріат», «Про медіацію», «Про виконавче провадження», «Про третейські суди», «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», Цивільного процесуального кодексу України, а також інших законодавчих актів України.

Інформація про автора:

Кармаза Олександра Олександрівна,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного процесу
Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка
60, вул. Володимирська, м. Київ, 02000, Україна

Information about the author:

Karmaza Oleksandra Oleksandrivna,
Doctor of Law, Professor,
Professor at the Department of Civil Procedure
Institute of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv
60, Volodymyrska str., Kyiv, 02000, Ukraine